

Laurent Heyberger, *La révolution des corps. Décroissance et croissance staturale des habitants des villes et des campagnes en France: 1780–1940*, Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 2005, s. 750, 41 map i rycin, 163 wykresy, 60 tablic

Antropometria historyczna nie należy w polskiej historiografii do szczególnie popularnej czy nawet powszechnie znanej tematyki. Wyjątkiem są tu jedynie badania nad przemianami wzrostu rekrutów w Królestwie Polskim prowadzone przez Michała Kopczyńskiego, które zaowocowały książką¹ oraz garścią artykułów². Dociekania te, choć obciążone licznymi niedoskonałościami, wynikającymi przede wszystkim z małej dokładności źródeł i niepełnego ich zachowania, zasługują z pewnością na uwagę i szersze zainteresowanie historyków. Pomijając analizy Kopczyńskiego, jedynych wzmianek na temat pomiarów wzrostu i fizycznego dobrostanu ludności w populacjach historycznych doszukać się można w pracach archeologów³.

Sytuacja taka odbiega znacznie od stanu badań w historiografii francuskiej, gdzie już od końca lat sześćdziesiątych minionego stulecia funkcjonuje wprawdzie niezbyt liczna, ale prężna grupa badaczy zajmujących się zagadnieniami z kręgu antropometrii historycznej⁴. Za jej założyciela należy uznać Emmanu-

---

¹ M. K o p c z y ń s k i, *Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*, Warszawa 2006; zob. rec. tej książki autorstwa C. L e s z c z y ń s k i e j [w:] RDSG, t. LXVI, 2006, s. 189–194.

² M. K o p c z y ń s k i, *Auksologia historyczna. Nowa droga czy manowce historii gospodarczej?*, PH, t. XC, 1999, z. 4, s. 525–540; tenże, *Wpływ pierwszej wojny światowej na poziom życia w Królestwie Polskim w świetle mierników biologicznych*, PH, t. XCII, 2001, z. 3, s. 301–321; tenże, *Trend sekularny we wzroście rekrutów z Królestwa Polskiego w latach 1874–1908*, [w:] *Spółczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX*, Warszawa 2003, s. 285–293.

³ B. K w i a t k o w s k a, *Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia. Ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym*, Wrocław 2005.

⁴ Drugą grupę prowadzącą badania z zakresu antropometrii historycznej stanowią

ela Le Roy Ladurie, który w 1969 r. opublikował wraz ze współpracownikami artykuł poświęcony możliwościom wykorzystania dziewiętnastowiecznych spisów poborowych do analizy stratyfikacji ówczesnego społeczeństwa⁵. Postawione w tym tekście pytania badawcze i sformułowane podstawowe założenia należy uznać za kluczowe dla nowo powstałego kierunku. Skupiają się one przede wszystkim na zainteresowaniu problemem standardów życia ludności i ich przemian w czasie. Za podstawowy wskaźnik obserwacyjny pozwalający na określenie warunków egzystencji uznane zostały wymiary ludzkiego ciała, w tym przede wszystkim wzrost. Badacze z kręgu antropometrii historycznej zakładają, że zakres, w jakim przedstawiciele poszczególnych pokoleń są w stanie zrealizować zapisaną w ich genach wysokość, określany jest w decydującym stopniu przez panujące w okresie ich dojrzewania warunki społeczno-ekonomiczne. Czynniki takie jak: liczba odstępnych kalorii, zróżnicowanie i jakość diety, ciężka praca fizyczna, stan higieny i poziom doświadczanego stresu mają więc wpływać na wymiary ciała osiągane przez przedstawicieli każdej generacji i są w nich odzwierciedlane. Ślady kryzysów w postaci wojen, epidemii, głodu lub problemów ekonomicznych powinny owocować spadkiem średniej wysokości pokoleń dojrzewających podczas ich trwania, zaś okresy gospodarczej prosperity skutkować jej zwiększeniem. Obserwowane różnice w osiąganych wymiarach dotyczyć zresztą winny nie tylko poszczególnych grup wiekowych, ale także klas społecznych w obrębie każdej generacji. Przedstawiciele grup osiągających większe dochody mają być statystycznie wyżsi od osób przynależących do warstw charakteryzujących się niższym statusem społecznym i związanymi z tym trudniejszymi warunkami życia. Prawdziwość takich założeń da się oczywiście utrzymać wyłącznie dla populacji genetycznie jednorodnych, a postulowane zależności obserwowane być mogą tylko w odniesieniu do statystycznych uogólnień na temat całych grup, a nie poszczególnych jednostek. Ten drugi warunek powoduje, że źródłem szczególnie cenionym przez badaczy stają się spisy poborowych, które z samej swej natury, zwłaszcza dzięki masowości i istnieniu odgórnie narzuconego formularza, nadają się do analizy statystycznej. Tym też materiałem najwięcej uwagi poświęcają francuscy badacze.

Książka Laurenta Heyberga stanowi śmiałą próbę stworzenia pracy nie tylko podsumowującej dotychczasowe dokonania francuskiej antropometrii historycznej, ale także stanowiącej możliwie pełny opis przemian warunków życia, jakim podlegało społeczeństwo francuskie od dwóch ostatnich dekad XVIII w. aż po wybuch II wojny światowej. O tym, że jest to praca wpisująca się w ist-

---

badacze reprezentujący o dziesięć lat młodszą, amerykańską *New Anthropometric History*, przede wszystkim Robert Fogel, Richard H. Steckel i John Komlos.

⁵ N. Bernageau, E. Le Roy Ladurie, Y. Pasquet, *Le conscrit et l'ordinateur. Perspectives de recherche sur les archives militaires du XIXe siècle français*, „Studi Storici” X, 1969, s. 260–308. Wspomnieć tu też należy o nieco wcześniejszej pracy Marie-Claude Chamla poświęconej długotrwałym przemianom wzrostu społeczeństwa francuskiego. Zob. M.-C. Ch a m l a , *L'accroissement de la stature en France de 1880 à 1960*, „Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris” VI, 1964, s. 201–278.

niejącą tradycję badawczą świadczy chociażby wstęp autorstwa samego Emanuela Le Roy Ladurie – niejako ojca dyscypliny, zaś rzadko spotykana wielkość wykorzystanej bazy danych, obejmującej informacje na temat aż 298 tys. poborowych, zapewnia dużą wiarygodność otrzymanych wyników.

Imponująca swoją objętością książka (750 stron) podzielona została na cztery części, zawierających w sumie 19 rozdziałów. Towarzyszą im aneksy oraz bogata bibliografia, prezentująca nie tylko literaturę wykorzystaną bezpośrednio w pracy, ale także kluczowe pozycje z zakresu zarówno francuskiej, jak i światowej antropometrii historycznej. Ilustracji prezentowanych zagadnień służą liczne ryciny, mapy, wykresy (aż 163) oraz tablice, z których 37 znalazło się w tekście, a kolejne kilkadziesiąt w aneksach.

W części pierwszej zaprezentowano francuską tradycję badań antropometrycznych i omówiono problemy wiążące się z wykorzystaniem spisów rekrutów do analizy wzrostu populacji. Choć poświęcenie 60 stron (roz. 1–3) na opis, pobocznych z punktu widzenia dalszych rozważań, dziejów antropologii fizycznej wydawać się może przejawem nadmiernej erudycji Autora, to zawarte w nich informacje przedstawiają fascynujący obraz trwających przez cały wiek XIX debat na temat czynników warunkujących cechy fizyczne Francuzów. W dyskusji tej po jednej stronie występowali badacze tzw. statystyki moralnej i reformatorzy społeczni postrzegający wzrost jako przede wszystkim odzwierciedlenie warunków życia, a ich przeciwnikami byli antropolodzy fizyczni głoszący tezę o rasowym zróżnicowaniu opisywanej populacji. Ilość prowadzonych wówczas badań jest naprawdę imponująca, zaś przypomnienie o ich istnieniu pozwala na uświadomienie czytelnikom, że rozwój francuskiej antropometrii historycznej w XX w. był z pewnością ułatwiony dzięki istnieniu długiej tradycji badań prowadzonych w ramach antropologii fizycznej.

Kolejne cztery rozdziały poświęcone zostały prezentacji źródła, jakim są spisy poborowych oraz problemów metodologicznych związanych z ich wykorzystaniem. Powszechny pobór do wojska, istniejący we Francji od 1798 r. z krótką przerwą na początek okresu Restauracji, zapewnił badaczom ogromną ilość tego typu materiałów. Zgodnie z zarządzeniem z 19 fructidora VI r. pobór obejmował wszystkich mężczyzn w wieku od 20 do 25 lat, spośród których losowano rekrutów. Postanowienie to wpłynęło w decydujący sposób na funkcjonowanie francuskiego systemu rekrutacyjnego w całym XIX w., choć z czasem utworzone zostały liczne rozwiązania pozwalające na unikanie służby wojskowej przez niektóre grupy społeczne. Dopiero reforma z 1872 r. wprowadziła prawdziwą powszechność służby wojskowej (s. 126)⁶. Za rejestrację poborowych odpowiadały jednostki administracji terytorialnej, posługujące się w tym celu odgórnie stworzonymi formularzami, w ramach których wymagano m.in. pomiarów wzrostu. Z punktu widzenia badaczy ważne ułatwienie stanowi tu fakt, że we Francji już od końca XVIII w. obowiązywał system metryczny, co pozwa-

---

⁶ Więcej informacji na ten temat zob. B. S c h n a p p e r, *Remplacement militaire en France. Quelques aspects politiques, économiques et sociaux du recrutement au XIXe siècle*, Paris 1968.

la uniknąć problemu z przeliczeniami różnych jednostek miary. Nie oznacza to jednak, że powstałe w ten sposób dane są w pełni dokładne. Pomiarów nie zawsze były poprawnie przeprowadzane, wyniki często zaokrąglano, zaś część poborowych nigdy nie była im poddawana. Nie zmienia to jednak faktu, że dane te są znacznie pełniejsze i dokładniejsze niż chociażby polskie.

Część druga pracy poświęcona jest opisowi przemian, jakim podlegał wzrost francuskich rekrutów w latach 1800–1870, co oznacza pokolenia urodzone między 1780 a 1850 r. Autor zadaje pytanie o wpływ kryzysu maltuzjańskiego, czyli wzrostu ludności wyprzedzającego przyrost środków utrzymania, na wymiary ciała ówczesnych Francuzów. Analizy prowadzone w odniesieniu do wiejskich obszarów Alzacji i Limousin wyraźnie wskazują, że występujące wówczas przeludnienie miało negatywny wpływ na wzrost rekrutów, którego zmiany w omawianym półwieczu uległy stagnacji lub nawet nieznacznemu spadkowi (s. 227). Zjawisko to jeszcze wyraźniej widać w odniesieniu od Miluzy, będącej w omawianym okresie francuskim odpowiednikiem Manchesteru. Wraz z rozwojem tamtejszego przemysłu tekstylnego postępował przyrost ludności i zwiększały się ceny żywności. Czynniki te sprawiły, że wzrost pochodzących z tego miasta rekrutów spadł ze średnio 167,45 cm wśród mężczyzn urodzonych w 1806 r. do przeciętnej wysokości 164,54 cm wśród urodzonych w 1850 r. (s. 242). Informacje dotyczące struktury społeczno-zawodowej poborowych (s. 248) wskazują, że statystycznie najniżsi byli słabo wykwalifikowani robotnicy przemysłowi (średni wzrost szwaczy to zaledwie 159,95 cm), a najwyżsi inżynierowie i technicy (średnio 169,21 cm).

W części trzeciej zaprezentowane zostały dane dotyczące rekrutów urodzonych w latach 1850–1880 (pobór 1870–1900). Ujęte w niej wyniki potwierdzają istnienie postulowanych przez antropometrię historyczną zależności między sytuacją społeczno-ekonomiczną jednostki a wzrostem. Średni wzrost rekrutów związany był z dominującą na danym obszarze dietą. Departamenty, gdzie pito więcej mleka, miały przeciętnie nieco wyższych mieszkańców (s. 331), a jeszcze większe znaczenie miał tu udział mięsa w pokarmie. Okazuje się także, że osiągnięta przez poborowych wysokość była skorelowana z umiejętnością czytania (średnio 162,1 cm w przypadku analfabetów i przeciętnie 166,4 cm u potrafiących pisać i czytać – s. 338) oraz wyznaniem (statystycznie 166,8 cm wśród protestantów mieszkających na obszarach wiejskich i 165,01 cm w odniesieniu do ich sąsiadów katolików – s. 340).

Część czwarta książki poświęcona jest rekrutom urodzonym w latach 1880–1920, którzy byli powoływani do wojska w czterech pierwszych dekadach XX w. Okres ten charakteryzuje się postępującym wzrostem średniej wysokości mieszkańców Francji. W zależności od poszczególnych regionów był to przyrost ze średnio 167,97 do 169,5 cm (Brie), 166,11 do 167,4 cm (Limousin) lub 168,49 do 169,97 cm w Alzacji (s. 606–607). Choć zmiany te mogą się wydawać na pierwszy rzut oka niezbyt imponujące, to należy pamiętać, że po raz pierwszy dotyczyły one wszystkich badanych regionów. Równocześnie zwiększeniu ulegał w badanej populacji udział mieszkańców miast i robotników, którzy we wcześniejszych okresach charakteryzowali się przeciętnie niższym wzrostem

niż rolnicy. W początkach XX w. prawidłowość ta zaczęła tracić na znaczeniu, a najszybszy przyrost wysokości następował właśnie wśród robotników przemysłowych (przeciętnie o 4,25 cm w ciągu 70 lat), którzy wyprzedzili w ten sposób robotników rolnych i rolników. Utrzymywała się nadal korelacja między wzrostem poborowych a ich pozycją społeczno-ekonomiczną (s. 492). Wśród mieszkających w Miluzie poborowych urodzonych w latach 1900–1920 najwyżsi byli pracownicy banków (przeciętnie 170,42 cm), zaś najniższą przeciętną wysokość rejestrowano wśród robotników przemysłowych (164,6 cm). Z kolei w pobliskim Sélestat najniżsi byli służący (średnio 165,78 cm), a najwyżsi studenci (170,76 cm). Wzrost poborowych korelował też ujemnie z ilością rodzeństwa (s. 566).

Pracę kończy podsumowanie, które z niezrozumiałych przyczyn zostało podzielone między zamykający część czwartą roz. 19 i zakończenie. Wynika z nich, że w całym omawianym okresie ponad stu lat przeciętny wzrost Francuzów zwiększył się o zaledwie 4,5 cm (s. 595). Należy jednak pamiętać, że na proces ten składało się wiele lat powolnego przyrostu czy też nawet stagnacji i ostatnie 40 lat gwałtowniejszego przyspieszenia.

Ocena recenzowanej książki w znacznym stopniu zależy od uznania przez czytelnika założeń stojących za całą antropometrią historyczną. Osoby taktujące podejrzliwie ten kierunek badań mogą czuć się wręcz przytłoczone ilością zawartych w pracy wykresów, tabel i korelacji, których jedynym celem jest przedstawienie zmian wzrostu mierzonych z dokładnością do jednej dziesiątej milimetra. W przypadku niepodzielania przez czytelnika przekonania o istnieniu związku między osiąganą wysokością ciała a jakością życia, książka Laurenta Heybergera może wydawać się przykładem dokonanej z wielkim trudem analizy kwestii marginalnej, która niewiele wnosi do historii społeczno-gospodarczej.

Wydaje się, że uważna lektura recenzowanej pracy winna zachęcić wątpiących do zmiany zdania na temat użyteczności antropometrii w badaniach historycznych. Pokazane w niej prawidłowości dotyczące powiązania przeciętnego wzrostu z pozycją społeczno-ekonomiczną jednostek lub ich dietą stanowią poważny argument na rzecz antropometrystów. Podobną rolę mogą pełnić porównania przemian wysokości poborowych ze zmianami cen żywności albo długości pracy dzieci. Widać też wyraźnie, że mamy tu do czynienia z pracą przemyślaną. Nawet podjęta przez Autora decyzja, aby wszystkie dane przedstawiać w rozbiciu na poszczególne regiony, co uniemożliwia wyciąganie jednoznacznych wniosków na temat zmian wzrostu Francuzów, tylko z początku wydaje się błędem. Wraz z lekturą kolejnych rozdziałów coraz wyraźniej widać, że był to jedyny sensowny wybór. Francja okazuje się bowiem obszarem nazbyt zróżnicowanym, by możliwe było mówienie o populacji całego kraju. Poszczególne obszary różnią się pomiędzy sobą ze względu na stopień rozwoju gospodarczego, strukturę zawodową ludności, dostęp do rynków żywności. Miasta takie jak Miluza mogą charakteryzować się zupełnie innym kierunkiem przemian wzrostu niż otaczające je obszary wiejskie. Podobnie rozwinięta gospodarczo Alzacja odbiega znacznie od regionów rolniczych. Nadmierne dążenie do syntezy spo-

wodowałyby jedynie ukrycie fascynującej różnorodności poszczególnych obszarów i wielości czynników wpływających na przemiany wzrostu ludności. Podobnie należy postrzegać niechęć Autora do dokonywania porównań między oddalonymi od siebie dekadami, w sytuacji gdy zdaje on sobie sprawę z przemian w dokładności przeprowadzanych spisów poborowych.

W sytuacji, gdy polska historiografia pochwalić się może tylko jedną książką z zakresu antropometrii historycznej, a nieliczne prace zajmujących się tą tematyką autorów zachodnich są u nas trudno dostępne, *La révolution des corps* stanowi nie tylko kolejną publikację poświęconą francuskiej historii społeczno-gospodarczej, ale także dobry wstęp do poznania metodologii stosowanej przez antropometrystów. Chociażby z tego powodu zasługuje ona na gorące polecenie polskim czytelnikom.

Radosław Poniat